

De mångsidiga kyrkorna

- en studie av oktagona kyrkor under medeltiden

Erik Andersson

Handledare: Jes Wienberg

Kurs: ARKM04, Vt 2009

Institutionen för arkeologi och antikens historia

Lunds Universitet

LUNDS
UNIVERSITET

Abstract

The focus of this thesis is the presence of octagonal churches during medieval time. It discusses the meaning of the architectural outline of the building, the numerological symbolism behind the number eight, and the reason why these churches were built and by whom. To further the study, two Scandinavian churches have been used as examples: the church in Store Heddinge on Zealand, Denmark and the Church of the Holy Spirit (Helgeands) in Visby on Gotland, Sweden. Both buildings have octagonal architectural plans, but the people behind the building process are unknown. The churches are dated to the first quarter of the 13th century. Store Heddinge church was probably built by the Danish king or one of his relatives while the Church of the Holy Spirit (Helgeands) might have been built by bishop Albert of Riga.

With the help of previous research the symbolism of the number eight is discussed and it is concluded that the number symbolizes the baptism, death and resurrection in Christian tradition. Furthermore, in the light of Krautheimers article, it is revealed that the architectural tradition of polygonal baptisteries stems from the Roman *thermae*, and that they were common during early Christian time. There was an increase of buildings of this architectural type after the first crusade and it is discussed if there might be any connection between the Church of the Holy Sepulchre and the Dome of the Rock and other octagonal medieval churches.

The result of the studies is that the churches were built as a part of an older Christian architectural tradition that might have been influenced by Judaism and Islam. But they were also important markers of secular power as well as significant symbols for the Christian faith.

Innehållsförteckning

Abstract.....	2
1. Inledning.....	4
1.1. Syfte.....	4
1.2. Frågeställning.....	5
2. Polygon arkitektur i kyrkor.....	6
2.1. Byggnadstraditionen.....	6
2.2. Den symboliska innebörden av åttkantiga kyrkor.....	7
3. Fallstudier.....	8
3.1. Store Heddinge kyrka.....	9
3.2. Helgeands kyrka.....	11
3.3. Problem och kritik.....	14
4. Varför man lät bygga polygona kyrkor.....	15
4.1. Danska korståg till Baltikum.....	15
4.2. Symbolval och influenser.....	16
4.3. Byggherrarna.....	19
4.4. Sammanhanget.....	20
5. Konklusion.....	22
Litteratur.....	24
Figurhänvisningar.....	27

1. Inledning

Intresset för polygona byggnader har varit med mig sedan jag skrev min första uppsats inom historisk arkeologi vid Lunds universitet. Uppsatsen behandlade Skeingeberg, vilken finns i nordöstra Skåne, i närheten av Osby. Borgbyggnaden hade en åttkantig ringmur. Anders Ödman, som under flera år forskat kring Skeingeberg, hade i tidigare arbeten tillskrivit utseendet att ha en innebörd som kunde anknytas till medeltida kristen symbolik. Jag ansåg att resultatet av uppsatsen kunde vidareutvecklas. Efter att ha studerat vidare och läst fler artiklar och böcker inom ämnet återupptäcktes mitt intresse för polygona byggnader. Vilket ledde till frågor som: Vad var den bakomliggande tanken hos byggherrarna att uppföra en byggnad, vare sig det var en kyrka eller en borg med en polygon utformning? Var kom den arkitektoniska typen från och var arkitekturen influerad av kristen tradition eller någon annan religiös tradition?

Det finns flera olika tolkningar av byggnadstypens bakgrund, och genom analys av de tidigare resultaten så är det min förhoppning att följande studie kommer att sprida ljus över ämnet.

1.1. Syfte

Arbetet åsyftar att diskutera och förklara förekomsten av polygona kyrkobyggnader under medeltiden. Genom studier av tidigare forskares slutledningar och dokumentationer av andra medeltida polygona byggnader kommer jag diskutera en möjlig tolkning. Fokus läggs på att klargöra innebörden av polygon arkitektonisk utformning, och dess symbolik. Två skandinaviska kyrkor används som fallstudier i arbetet, Store Heddinge kyrka och Helgeands kyrka. Dessa två nyttjas även för att jämförelser skall kunna göras mellan byggnaderna och andra religiösa byggnader så som den Heliga gravens kyrkan och Klippmoskén i Jerusalem. Den sistnämnda var en kristen kyrkobyggnad under den tid då de kristna kontrollerade Jerusalem. Studien av byggnaderna är för att se om det finns en möjlighet att byggnadstraditionen influerats direkt eller indirekt av muslimsk byggnadstradition.

1.2. Frågeställning

Arbetet fokuseras kring tre grundfrågor:

1. Varför byggde man oktagon kyrkobyggnader under medeltiden?
2. Hade en oktagon byggnad en symbolisk innebörd inom den medeltida kristna världen?
3. Kan dessa byggnader anses vara direkt eller indirekt influerade av en muslimsk byggnadstradition?

Den första frågan inriktar sig på den förnimmelse den medeltida människan hade av den oktagont utformade kyrkan, men även den generella bild och innebörd den hade inom religiösa kretsar. Det som enligt kyrkan uppfattades som heligt kan enligt vanliga människor ha uppfattats som rent ovanligt och konstigt. Dock är det viktigt att notera att uppsatsen inriktar sig på den kyrkliga symboliken snarare än den vanliga människans uppfattning av byggnaden och numerologin.

Genom studier av symbolik och numerologi kommer jag att förklara de kristnas uppfattning av den polygona byggnadens symboliska betydelse. Den sista frågan utvecklar tankegången om möjligheten till utomstående grupper direkt eller indirekt influens på byggnadens utformning och symbolik.

2. Polygon arkitektur i kyrkor

2.1. Byggnadstraditionen

Det polygona utseendet hos vissa kyrkor, de så kallade dopkyrkorna, kan ha influerats av de romerska badhusen, *thermae*. Dessa byggnader uppfördes med polygon utformning och i vissa fall var de även runda. Dock var de tidigaste kristna dopkyrkorna, från ca 200 till tidigt 300-tal, kvadratiska eller rektangulära byggnader med tillhörande absid. Det förekom även piscinor med rund utformning i dessa kyrkor. Först i mitten av 300-talet sker en övergångsfas då dopkyrkorna övergår från att vara rektangulära till att vara polygona. Ett av de tidigare exempel är det runda dopkapellet, tillhörande Lateranbasilikan. Under 400-talets början blev den polygona och cirkulära planlösningen den dominerande utformningen av dopkyrkorna (Krautheimer 1942:21f).

I andra kyrkobyggnader framkommer polygona eller runda byggnadselement under samma tidsperiod. Det vanligaste byggnadselementet är kyrkans ambulatorium. Ett exempel på detta är den Heliga gravens kyrka i Jerusalem som troligen stod klar under mitten av 300-talet. Termen baptisterium (dopkyrka) kan troligen anknytas till de romerska *thermae* med tanke på att de båda byggnaderna innehade liknande funktioner. Det verkar finnas en länk mellan dopkapellens polygona utseende och tidiga kristna mausoleer där polygona byggnadselement så som ambulatorier med åtta stöpelare förekommer, men det finns även en symbolisk länk mellan dessa och gravplatser (Krautheimer 1942:25ff).

En av de mer kända polygona byggnaderna som förekom under tidig medeltid var Karl den stores palatskapell i Aachen. Mängden polygona kyrkor som började byggas ökade under högmedeltiden efter att det första korståget lett till att de kristna kontrollerade Jerusalem. Traditionen att bygga polygona och cirkulära byggnader med sakral eller profan funktion återuppväcktes under denna tidsperiod.

2.2. Den symboliska innebörden av åttkantiga kyrkor

Forskning kring religiös symbolism har resulterat i otaliga böcker, en del bra och vetenskapligt grundade och andra som man snarare kan definiera som pseudovetenskapliga.

Richard Krautheimer presenterar flera olika tolkningar om polygona kyrkorbyggnader i sin artikel (1942). Enligt honom återspeglar kyrkobyggnaderna en symbolisk och liturgisk bild av den kristna kosmologin. Många forskare är överrens om Krautheimers tolkning, vilken också bygger på tidigare forskning.

Krautheimer och andra antar att medeltida kyrkor uppfördes enligt en specifik modell, nämligen den Heliga gravens kyrka i Jerusalem, specifikt dess runda kor (Anastasis rotundan, fig 1), vilken enligt Krautheimer existerat år 628 när den restaurerades men troligt är att den byggdes så tidigt som under 340-350-talet. Senare undersökningar har påvisat att byggandet initierades av kejsar Konstantin I 325-26. Dock menar han, genom sina exempel, att vissa olikheter mellan kopiorna och originalet kan förklaras genom byggherrarnas oförmåga att återskapa en exakt rund byggnad. Vilket ledde till att man byggde polygona kor på kyrkobyggnaderna då dessa var lättare att konstruera. Polygona former är vanligare förekommande vid andra så kallade heligagravkyrkor, och även vid tempelherrarnas kyrkor vilka ibland kallas *templum domini* (Herrens tempel) och *templum salmoni* (Salomos tempel) (Krautheimer 1942:5f; Johannsen & Smidt 1981:99; Ödman 2005).

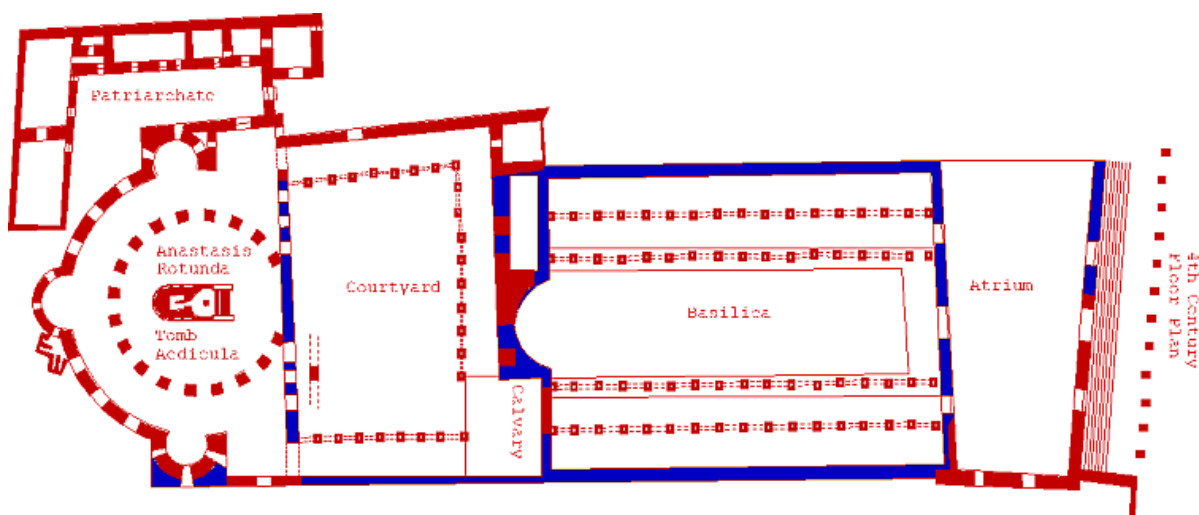

Fig 1. Planlösning över Heliga gravens kyrka i Jerusalem under 300-talet.

Cirkeln, eller oktagonen, skall enligt S:t Augustinus ha inneburit dygdighet. Den har också antagits betyda kyrkans eviga existens och de eviga sakramenten, men även den evighet som är Guds makt och majestät. Många liknande tolkningar framkom under medeltiden, dock menar Krautheimer att kyrkornas polygona utformning hade samma symboliska värde som en cirkulär kyrka. Han menar även att talet åtta var det perfekta numret inom medeltida numerologi. Siffran åsyftar söndag, påsken, pingst, omskärelse, dopet, läkning, odödlighet och återuppståndelsen. Det viktigaste av allt är alltså att siffran åtta kan symbolisera Jesus Kristus själv (Krautheimer 1942:9). Ödman tillägger i sin bok *Skeingeborg. Borgen som Saxo glömde* att siffran åtta innehar ett viktigt symboliskt värde inom både islam och buddhismen (Ödman 2005:118).

Dopkyrkor/dopkapell, de antika och även medeltida kyrkorna som användes för just dopet hade ett symboliskt värde enligt Krautheimer, och anknyts till den religiösa länken mellan döden och återuppståndelsen (Rom 6:3-4). Byggnaderna uppfördes först under mitten av 300-talet och blev vanligare under 400-talet. Förekomsten av polygona dopkyrkor minskade fram till högmedeltiden då byggnadstraditionen återupptogs. Tanken att både dopet, döden och återuppståndelsen knyts samman ledde till den oktagonala arkitekturens förekomst hos dopkyrkorna och heligagravkyrkorna, men det förekom även oktagonala dopfuntar i tidigare nämnda byggnader och katakomber.

3. Fallstudier

För att få en bild av de polygona kyrkornas innebörd så har jag valt att studera två kyrkor i skandinavien, nämligen Store Heddinge kyrka i Danmark och Helgeands kyrka i Sverige. Båda kyrkor har en oktagon centralbyggnad och de verkar vara tämligen samtida med varandra, dock är den oktagonala utformningen inte vanligt förekommande i det skandinaviska området. Kyrkorna kommer att fungera som fallstudier för att begränsa arbetet men även för att främja en mer specifik diskussion om bygherrarna och motivationen bakom byggandet av oktagonala kyrkor under högmedeltiden.

3.1. Store Heddinge kyrka

En tidigare studie av Store Heddinge kyrka finns i *Danmarks Kirker, bd 6. Præstø amt. (1933-35)*. I uppslagsverket beskrivs kyrkan detaljerat. Enligt författarna är det troligt att denna kyrka varit del av ett kungalev, men byggherrens identitet förblir osäker. Orten nämns i kung Valdemars jordebok, och därmed tolkar författarna att det antingen var kungen eller en annan storman, troligen en medlem av Hvideätten, som stod bakom kyrkobygget. Tidigare tolkningar utpekade biskopen i Roskilde som den ansvarige för byggandet. Slutledningen grundades på en felaktig tolkning av Saxos ord om Sven Estridsens gåvobrev till stiftet.

Likheten med rundkyrkor har även lett till att man trott att byggnaden kan ha varit en så kallad borgkyrka, där nedre våningen var ett kyrkorum medan övre våningen skulle innehaft en försvarsfunktion. Att kyrkor haft en försvarsfunktion är en äldre tolkning, vilket inte är troligt på grund av att det inte är möjligt med tanke på kyrkans utformning. I andra sammanhang har man föreslagit att eftersom den övre våningen var mer skyddad så fungerade den som en skattkammare, eller en förrådslokal enligt en modell efter Fredrik Barbarossas Pfalzkapell (Johannsen & Smidt 1981:55ff). Vid de bornholmska centralkyrkorna hade bland annat en av de tre våningarna haft en magasinfunktion (Wienberg 2003). Vid dubbelkapell där den övre våningen framträder som ett galleri med översikt av den nedre våningen så har det framträtt en teori att våningarna separerade fattig från rik eller att det handlade om en separation mellan män och kvinnor (Ödman 2005:123f). Teorin har emedan avfärdats av forskare så som Gallén (1966) och Götz (1968).

Store Heddinge är belägen på Själland, på halvön Stevns och kyrkan ligger i utkanten av byn. Vi känner ej till när den ursprungliga kyrkan byggdes. Den äldsta kända delen av byggnaden är det romanska koret. Store Heddinge kyrkas närmsta parallell enligt *Danmarks Kirker* är kyrkoruinen Georgeberg vilket leder till att författarna daterat den ursprungliga byggnaden till ca 1140 medan oktagonens anses ha tillkommit under Valdemar Sejrs tid (*Danmarks Kirker 1933-35:53*).

Man har tidigare antagit att biskopen i Roskilde var ansvarig för kyrkobygget men det ter sig troligast att det var kungen själv som var byggherren. Kyrkan var troligen en del av kungalevet Store Heddinge under medeltiden. Byggnaden bör ha tillhört kronan fram tills 1466 då Christian I skänkte den till Roskilde domkyrka (*Danmarks Kirker 1933-35:53*).

Byggnaden består av en åttakantig centralbyggnad med tillhörande åtta stödpelare i dess interiör. Centralbyggnaden flankeras av ett romanskt kor i öst, och ett senare tillbyggt gotiskt torn i väst. Muren har byggts av kritstenskvadrar och syllstenarna är i majoriteten lagda naturstenar. Moderna utbyggnader innefattar en sakristia, en korsarm och ett vapenhus. Den äldsta delen av

kyrkan är koret och absiden medan oktagonen skall vara ett tillbygge som framkom vid en utbyggnad kring 1225 (*Danmarks Kirker* 1933-35:54; Johannsen & Smidt 1981:58f).

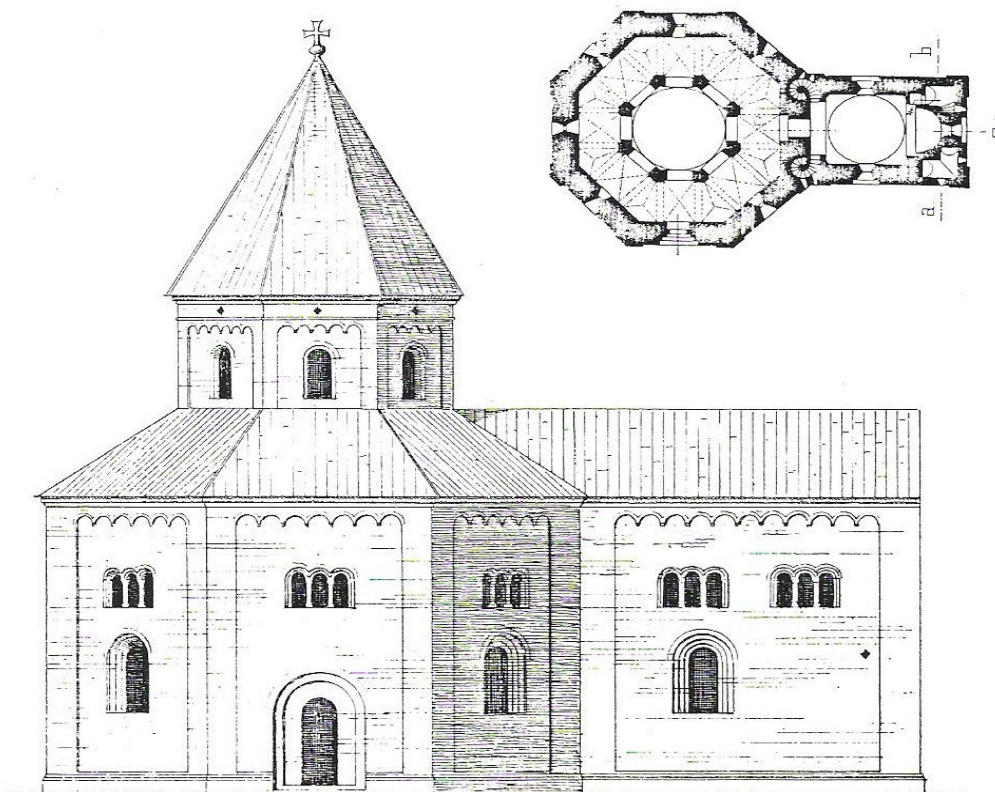

Fig 2. Store Heddinge kyrka. Rekonstruktion av exteriör sedd från söder samt planlösning
(Skala saknas).

Under 1670-talet skadades kyrkan under ett åsknedslag, därefter förfaller byggnaden och gudstjänster skall enligt en källa ha ”utförts i fara för liv och under klar himmel”. Efter 1680 skänks pengar till stiftet för reparationer, vilka resulterade i nödtorftiga lagningar där centraltornet togs bort, pelarna och övervåningen försvann. Övervåningen byggs om till ett loft och täcks över med ett tak (se fig 3). Ytterligare förfall av kyrkan har lett till restaureringar och ombyggnationer under 1830-talet och 1914 byggde man om sydmuren och den tillhörande huvudportalen. Kyrkans nuvarande murhöjd är 12,5 m. 1890 grävdes en tredubbel sockel fram, vilken förekommer runt hela kyrkan. Mellan absiden och yttermuren finns ett stort tunnvalv vilken kan skådas från det ovanliggande loftrummet. Väster om koret finns två stentrappor som leder upp till övervåningen, där ett triforiegalleri och en, enligt *Danmarks Kirker*, tolkad bröstvärmur återfinnes men detta har senare omtolkats som ett galleri (*Danmarks Kirker* 1933-35:56ff, 62f).

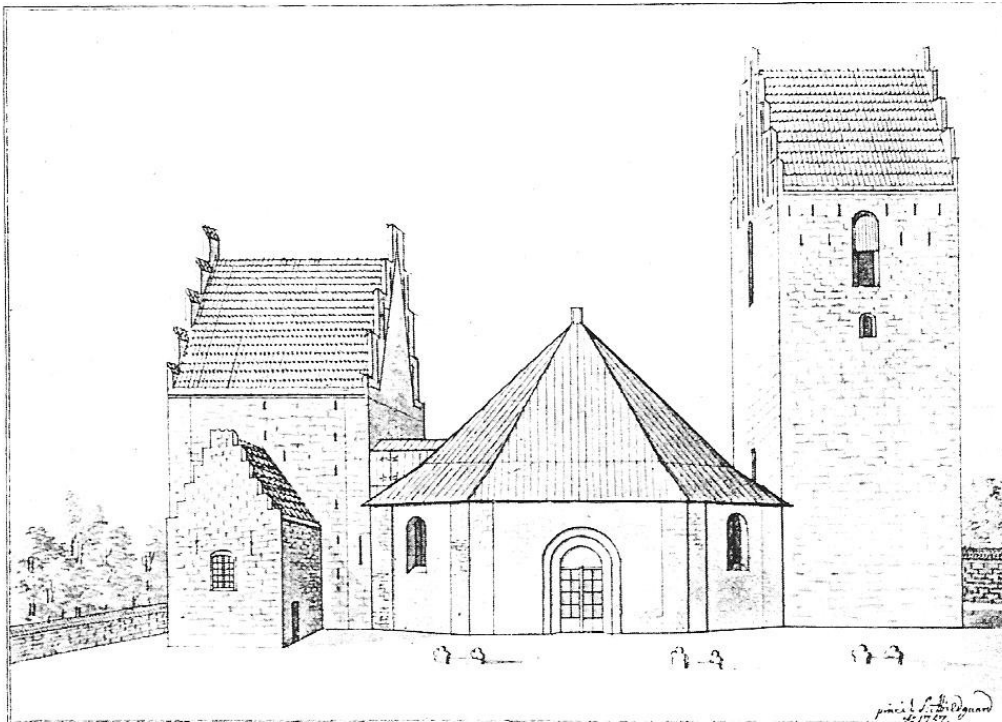

Fig 3. Store Heddinge kyrka. Exteriör sedd från nord, teckning av S. Abildgaard 1757.

3.2. Helgeands kyrka

Helgeands kyrka omnämns i de skriftliga källorna av två Visbybiskopar i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet. Biskop Haqvin Spegel (1679-85) daterade kyrkan till 1046 vilket måste vara en felaktig datering. Forskare har under en tid beskrivit en nära relation mellan Helgeands kyrka och Hospitalet, och bland dessa finner vi C G Brunius i sin *Gotlands konsthistoria* (1864). Dock började Erik Lundberg diskutera om det var möjligt att dessa två byggnader kan anses vara skilda från varandra och inte inneha sådan nära relation som tidigare antagits. Lundberg var före sin tid i denna tankegång, men han vidareutvecklar den inte och den återupptas senare av andra forskare (Lundberg 1940; Bohrn & Svahnström 1981:50).

Helgeands i Visby har en omdiskuterad historia. Byggnaden stod troligen klar i mitten av 1200-talet, enligt Lagerlöf och Svahnström (1991), och dess byggherre antas ha varit biskop Albert av Riga. Biskopen var tidigare kanik i Bremen och därmed antas att byggnadens utseende ha influerats av den nordvästtyska byggnadstraditionen. Denna kyrkotyp har även ansetts ha låtit sig inspireras av Karl den stores kyrkopalats i Aachen (790-800).

Hugo Yrwing framlade en teori att Albert av Riga, vilken grundade Svärdsriddarorden, lät uppföra korsfararhärberget i både Lübeck och Visby. Gotland anses ha varit språngbrädan och ett stopp på vägen för att fylla på förnödenheter inför vidare resa till Estland. När Svärdsriddarorden upptogs i Tyska Orden tillföll deras ägor den nya orden, även Helgeands kyrka. Båda ordnarna var militära men sjuk och fattigvård skulle ha varit viktiga. Yrwings teori målar upp en nära relation mellan Helgeands kyrka och hospitalet (Yrwing 1982).

Store Heddinge kyrka uppvisar likhet med Helgeands kyrka i Visby, vilken i vissa sammanhang benämns som en systerkyrka. Oenighet råder om den ene påverkat den andra, eftersom exaktare datering om när de byggdes inte föreligger, dock är det troligt att de är relativt samtida. Markus framlägger en teori att Helgeands kyrka i Visby kan ha influerats av domkyrkan i Trondheim. Sagda byggnad har ett åttakantigt kor och var ett religiöst centrum i Norge (*Danmarks Kirker* 1933-35:53f; Bohr & Svahnström 1981; Lagerlöf & Svahnström:1991; Markus 1999:109). En annan teori av Blomkvist är att kyrkan är indirekt influerad av den Heliga gravens kyrka, Klippmoskén och Karl den stores palatskapell i Aachen (Blomkvist 2005:495).

Helgeands kyrka, i dagsläget en ruin, stod därmed troligen klar i mitten av 1200-talet och den generella uppfattningen är att biskop Albert av Riga var dess byggherre. Kyrkan omnämns första gången i skriftliga källor 1299, vidare nämns den av Visbybiskopen Haqvin Spegel (1679-85) som beskriver Helgeands kyrka som den äldsta kyrkan i Visby, byggd 1046, av byggmästaren Denis Larsen. Dock kan hans påstående avfärdas när en senare efterträdare Jöran Wallin (1735-44) nämner att Dienis Lauritzøn Guth utförde flertalet restaurationer under slutet av 1620-talet (Bohr & Svahnström 1981:48). En annan byggherre som föreslås av Blomkvist är S:t Knutsbröderna, vilka med stöd av kungen skulle kunna stå bakom byggandet av både Helgeands och Store Heddinge kyrka för att markera det danska rikets makt och frihet från det tyskromerska riket (Blomkvist 2005:495f).

Kyrkans kor är den äldsta delen av byggnaden, vilket stöds av tydliga stötfogar mellan koret och oktagonen. Troligt är att koret färdigställts före oktagonen och ett byggnadsuppehåll förekommit innan oktagonen byggdes. Det finns en definitiv skillnad mellan Helgeands kyrka och andra svenska rundkyrkor. Den påminner mer om de danska rundkyrkorna där övervåningen innehåft en sakral funktion medan övervåningen i vissa fall fungerat som en förrådslokal. Hildebrand (1893) menade att det funnits ett tidigare långhus som senare ersatts av oktagonen och att kor och oktagon senare förhöjts en våning. Vissa forskare, Bohr & Svahnström (1981), har föredragit att vara försiktigare i sina tolkningar. Vi kan säga att det förekommit förändringar under byggnadsfasen. Förändringar i kyrkobyggnaden har skett under medeltiden och senare under modern tid. Ombyggnationen av kyrkan under medeltiden ledde till att övervåningens gavelspetsar

slätades ut och tornet byggdes om för att täckas över med ett helt tak. Under samma tid byggdes åttakantiga pelare till i oktagonens interiör och man lät slå valv (Bohrn & Svahnström 1981:56f).

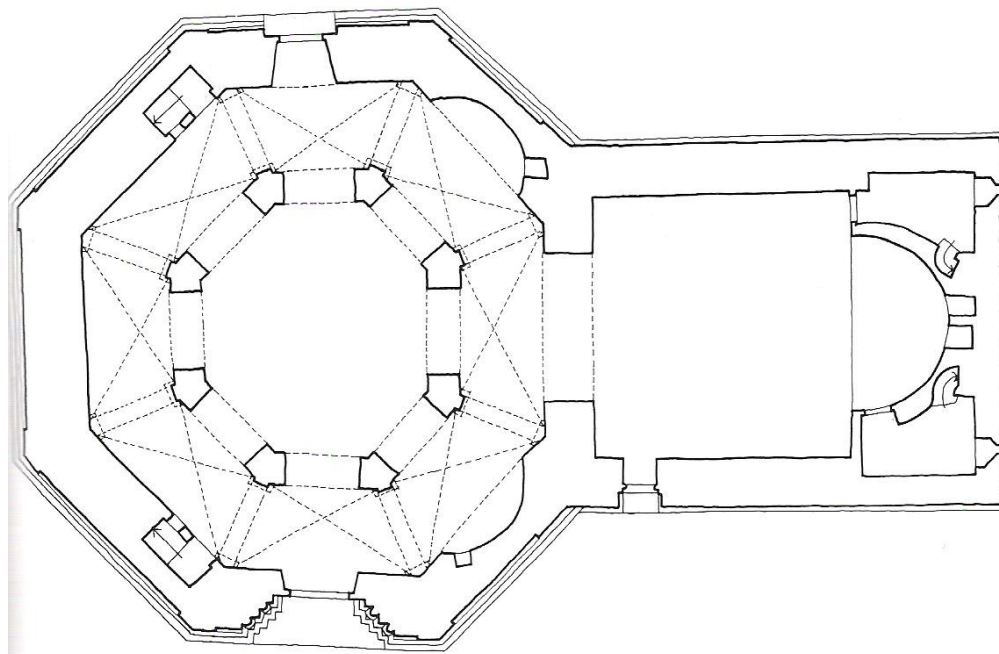

Fig 4. Planlösning för Helgeands i Visby (skala, 1:200).

I kyrkans västra del förekommer två dubbla trappor och i öst finns en stor absid omgärdad av två smårum. I det oktagonala långhusets östra del finns två absidlikande nischer placerade i NÖ- och SÖ-riktning. Åttakantiga pelare förekommer enbart i tre andra medeltida kyrkor i Sverige, nämligen Linköpings domkyrka (stod klar under 1200-talets andra del), Varnhems klosterkyrka (byggdes i mitten av 1200-talet) och Källinge kyrka (färdigställd i början av 1300-talet) (Bohrn & Svahnström 1981:14ff, 32 & 56ff).

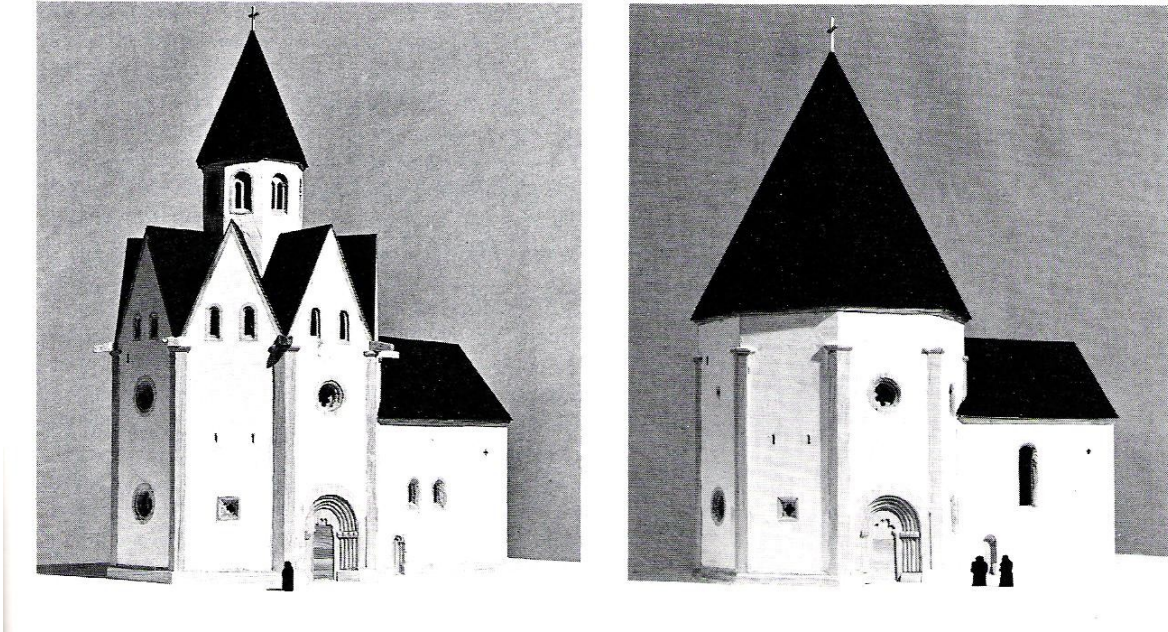

Fig 5. Helgeands förmodade utseende i mitten av 1200-talet (vänster) och Helgeands förmodade utseende vid slutet av medeltiden (höger).

3.3. Problem och kritik

Ett problem som framkommit under arbetets gång är litteraturen om Store Heddinge kyrka, det finns information att hämta från uppslagsverk så som *Danmarks Kirker* men de är gamla. Kyrkan beskrivs i annan litteratur, dock är det oftast enbart ett omnämnande eller så används byggnaden som ett exempel. Nya undersökningar av Store Heddinge kyrka har utförts, dock har jag inte funnit några undersökningsrapporter eftersom de inte har publicerats ännu.

Store Heddinges och Helgeands byggherrar är ett annat problem som framkommer i litteraturen, eftersom det finns flertaliga teorier om vem som stod bakom byggandet. Kännedom om byggherren är viktig för att kunna utföra en jämförande analys mellan de båda kyrkorna. Store Heddinge och Helgeands kontextualitet påverkas av det material som finns att tillgå under arbetet och eventuella brister i sådana kan påverka resultatet av studiet.

Ett vanligt problem för historisk forskning är de skriftliga källorna i sig själva. S:t Augustinus texter där han förklarar kyrkans symbolvärde kan vara efterkonstruktioner av författaren själv. Det kan vara möjligt att det var en allmänt vedertagen uppfattning som S:t Augustinus återberättade, dock är det troligare att det rör sig om en efterkonstruktion och en övertolkning av byggnadens symbolvärde.

4. Varför man lät bygga polygona kyrkor

4.1. Danska korståg till Baltikum

Den kyrkliga organisation som ansvarade för korstågspredikan i det danska riket var Johanniterorden. Ordens predikanter var fåtaliga under denna tid och det skapade ett problem att effektivt organisera korstågspredikandet. Ärkebiskop Absalon brevväxlade med påven Innocentius III (1198-1216). I breven gav han skarp kritik av Johanniterordens bristfälliga predikande. Brevväxlingen mellan ärkebiskop och påve resulterade i att ärkebiskopen själv fick överta ansvaret för liknande kyrkliga aktiviteter inom det danska riket. Absalons efterträdare Anders Sunesen (1201-28) förfinade verksamheten till ett organiserat riksomspännande korstågspredikande (Lind et al. 2004:99f).

Predikanter valdes för deras egenskaper som goda retoriker. De försökte uppmana kungen och stormännen att medverka i ett korståg mot Baltikum, genom att påskina tidigare korstågs framgångar. De uppmanade ädlingarna att ta korset och fara till Jerusalem men det var acceptabelt, om ej mer viktigt för den danska kronan, att föra krig i Östersjön. Redan under påve Alexander III tid (1159-81) utlystes samma avlat för korståg i Östersjön som om de hade stridit i det Heliga Landet (Lind et al 2004:100ff & 147ff).

Valdemar Sejr var initiativtagaren till flertalet korståg till Baltikum. Från 1206 och vidare under sin regeringstid lät han starta korståg för att kristna Livland. Under samma tidsperiod försökte biskop Theoderich av Estland och biskop Albert av Riga att rekrytera fler stormän och kungar för att kristna områden i Livland, dagens Estland och Lettland. Det finns dokumenterat att båda biskopar mött Valdemar för att skapa en allians mot Livland, men kungen lät sig dock inte övertalas och lyckades senare leda ett framgångsrikt korståg i Estland där stora markområden lades under den danska kronan (Lind et al 2004:202-10; Harrison 2005:311ff).

Albert av Riga, vilken stod bakom grundandet av staden Riga 1201 och formationen av Svärdsriddarorden 1202, var en inflytelserik man under sin tid. Han skall tidigare ha varit kanik i Bremen innan han engagerade sig i korstågen i Östersjön och skall även ha lagt grunden, enligt Yrwing, till Helgeands kyrka i Visby, vilken skulle ha varit en del av ett korsfararhärbarge. En liknande byggnad skall ha byggts av Albert i Lübeck. Yrwing anser därmed att den byggnadskonst som är specifik för just Helgeands kyrka kommer från denna biskop (Yrwing 1982; Lagerlöf & Svahnström 1991:65).

Gotland blev språngbrädan för korsfarare och missionärer som reste till Livland. Ön var den sista kristna bastionen innan de hedniska länderna i öst. Visby var även en viktig hamnstad i Östersjöområdet och det ökade intresset för mission och krigföring mot Baltikum ledde till att en mängd människor och pengar strömmade till staden. En stor mängd tyska köpmän residerade i Visby (Sawyer & Sawyer 1993:152ff; Harrison 2005:296ff).

Blomkvist menar att Store Heddinge och området kring Stevns troligen fungerat som en viktig knutpunkt för den kungliga administrationen. Viktiga sjöfartsleder till Nordtyskland och till Gotland låg i närheten av halvön Stevns. Den kungliga närvaron skall därmed vara anledningen till att Store Heddinge var ett kungalev och platsen kan därför ses som en centralort för kungen och dennes familj (Blomkvist 2005:496f).

4.2. Symbolval och influenser

Den kristna kyrkans utseende har influerats av flera traditioner. En av de viktigaste kulturerna som influerat kristendomens kyrkor är den judiska traditionen. Ofta beskrivs den kristna kyrkan som Guds tempel. Själva termen tempel kan härledas till den judiska traditionens benämning av deras heliga byggnad, dock förekommer även samma benämning av liknande byggnader inom andra kulturer.

Förebilden för templets utseende kan hämtas från Bibeln, där byggandet av Salomos tempel beskrivs ingående (1 Kung 5-7; 2 Krön 2-5). I texten beskrivs byggandet av långhuset och koret, som benämns som ”det allra heligaste av det heligaste”. Rummet kom i judisk tradition att avskärmas med en fysisk barriär, förhänget. Denna fysiska barriär fungerade både materiellt och mentalt som en avgränsning mellan det vanliga folket och det heligaste där endast prästerskapet kunde inträda (Onians 1992:146f). Liknande barriär förekommer även i de kristna kyrkorna nämligen korskranket som separerade ”det allra heligaste av det heliga” i koret från långhuset.

Dopkyrkornas utformning, vilka kan ha influerats av de romerska *thermae*, kan vara anknutna till den kristna numerologiska mystiken. Relationen mellan dopet, döden och återuppståndelsen benämns i Bibeln (Rom 6:5-6; 1 Pet 3:21). I två bibeltexter beskrivs de kristnas dop som att de metaforiskt dött och begravts tillsammans med Jesus och har räddats genom att ha återuppstått med honom. Denna intima samhörighet menar Krautheimer är förutsättningen för den likaktiga arkitekturen mellan dopkyrkor och mausoleer under tidig kristen tid (Krautheimer 1942:27f).

Fig 6. Kalundborgs kyrka.

Flera forskare menar att kyrkan skall mentalt återspegla det himmelska Jerusalem, vilket man kan tänka sig när man ser kyrkor som Store Heddinge kyrka, Helgeands kyrka och Kalundborgs kyrka. Den sistnämnda kyrkan har en likhet med en fortifikation men det handlar snarare om en andlig borg än en världslig sådan (fig 6). Återspeglingsen av Jerusalem framträder i vissa fall i formen av stadsmursliknande yttermurar på kyrkan och torn, vilket troligen lett till tidigare feltolkningar av kyrkan som ett försvarsverk. Den Heliga gravens kyrka i Jerusalem kan ses som en framstående förebild för Store Heddinge kyrka och Helgeands kyrka.

Krautheimer förklarar att den varierande utformningen av kyrkor, runda och polygona, är resultatet av olika tolkningar av den Heliga gravens kyrkas ursprungliga planlösning. Vissa forskare, bland annat Bandmann (1953), har menat att Heliga gravens kyrka influerat flertalet av 1000- och 1100-talets kyrkor. Dock stod den restaurerade version som ansetts influerat europeiska kyrkor stod klar ca 1149 (Krautheimer 1942; Bohrn & Svahnström 1981; Kjær & Grinder-Hansen 1988; Lagerlöf & Svahnström 1991; Markus 1999:36; Ödman 2005).

En klar parallell och möjlig influens på de oktagonala medeltida kyrkorna är Klippmoskén i Jerusalem. Byggnaden står på toppen av Tempelberget, och är en del av ett större muslimskt

religiöst centrum. Jerusalem är en viktig plats inom den islamiska kosmologin, eftersom profeten Mohammed färdades dit under sin nattliga färd, *īsra* (Koranen 17). När kalifen Umar I, vilken var av den Umayyidiska dynastin från Damaskus, intog Jerusalem 637 och besteg Moria så sägs det att han ansåg platsen vara den som profeten beskrivit som den punkt där han uppsteg till himlen (Rabbat 1989:12; El-Khatib 2001:26, 32ff)

Den tidigaste kända källan om Jerusalem inom Islam är i *Fadā'il al-Bayt al-Muqqadas* vilken sammansattes av den mindre kände historikern Abu Bakr al-Wasiti före 1019. I texten nämns Klippmoskén två gånger. Den nämner 'Abd al-Malik ibn Marwan, den femte kalifen inom den Umayyidiska dynastin, som byggherren och vilka föremål som fanns i moskén (Rabbat 1993:68f). Det finns en konsensus om att 'Abd al-Malik var byggherren, och att Klippmoskén stod färdig 691-92. Enligt historiska källor skall byggnaden ha tillkommit som ett svar mot de kristna kyrkornas överdådighet och var del av den antikristna propaganda som cirkulerade i Jerusalem under denna tid (Rabbat 1989:13ff; 1993:68f).

Platsen där Klippmoskén uppfördes är viktig både i den judiska och kristna tradition, där Abraham skall ha beordrats att offra sin son (1 Mos 22:1-24). Samma scenario förekommer i Koranen, däremot nämns inte Abrahams sons namn dock antar muslimska lärde att det var Ishmael och platsen där sonen ges inget namn annat än att det var i Palestina (Koranen 37:99-137). Abraham och Ishmael skall även ha byggt ut Ka'ba i Mekka (Koranen 2:127). Klippmoskén kan även ses som en form av konkurrens om pilgrimer mellan kalifen i Damaskus och kalifen i Mekka. Det är dock ett svagt argument som troligen kan avfärdas (Rabbat 1989:12ff; Khoury 1993:58; el-Khatib 2001:28ff)

Klippmoskén anses vara den tredje viktigaste religiösa platsen inom Islam. Den kan ses som ett monument över profetens *īsra*, men vi kan inte bortse från att under den tidiga muslimska närvaron i Jerusalem konverterade flera judar till Islam. Konvertiterna förde troligen med sig flera av sina traditioner, vilka anammades av Islam. En muslimsk tradition, enligt Khoury, var att Salomos tempel byggdes av hans egen djinn (en sorts ökenande, lik en människa men med övernaturliga krafter) och beskrivs med stor likhet till Klippmoskén i texten. Det kan röra sig om en efterkonstruktion för att förstärka Islams och byggnadens länk till judisk tradition, David och Salomo (båda är profeter inom Islam). Texten kan ha fungerat som propaganda för att övertyga den judiska befolkningen att 'Abd al-Malik återuppbyggde Salomos tempel (Khoury 1993:59f).

Det symboliska värde Klippmoskén hade inom Islam underlättade den aggressiva jihadpolitiken som existerade under från det första korståget till efter det andra korståget. Denna tredje viktigaste vallfärdsort för muslimer, efter Profetens moské i Medina och Ka'ba i Mekka, var en bra morot för att ena den då splittrade muslimska världen mot de kristna styrkorna i Jerusalem.

Fig 7. Klippmoskén.

4.3. Byggherrarna

Debatten om Store Heddinge och Helgeands byggherrar har varit långtgående forskare emellan, eftersom det inte finns en klar källa till vilka som varit initiativtagarna för kyrkobygget. Vem kan då ha byggt en polygon kyrka i Skandinavien, där det inte finns en sådan byggnadstradition?

Kyrkan i Store Heddinge var troligen en del av kungalevet, och dess närhet till Roskilde kan troligen tolkas att området har varit av stor vikt för samhällets ledande skikt. Som Blomkvist har skrivit så var området kring halvön Stevns en del av den sjöfartsled som sträckte sig från det danska riket till Östersjön. Dansk suveränitet vid inloppet till och i Östersjön har varit en viktig strategi för kungarikets makt. Byggnaden kan således ha varit en viktig markör för den danska kungen eller kungens stormän för att hävda sig i Skandinavien (*Danmarks Kirker* 1933-35:53; Sawyer & Sawyer 1993; Blomkvist 2005:496).

Från byggnadsarkeologiska undersökningar av Store Heddinge kyrka kan oktagonen daterat till 1200-talet första fjärdedel. Det är troligast att Valdemar Sejr var kyrkans byggherre eller att det var en av hans närmre släktingar som stod bakom kyrkobygget.

Även Helgeands kyrka i Visby har ett omdiskuterat förflutet och debatten fortsätter om vem som lät bygga kyrkan. Den information vi har är att det kan finnas flera möjliga byggherrar för denna kyrka varav tre ter sig vara troliga. Den första, och den som beskrivits mest, är biskop Albert av Riga. Biskopen, som var en väl berest man, spenderade årligen tid i Visby under sina resor till och från Baltikum. Albert av Riga verkar ha utfört en hel del under sin levnadstid, och kan även ha låtit bygga Helgeands kyrka och en liknande byggnad i det då danskkontrollerade Lübeck (Yrwing 1982; Markus 1999:11f).

Den andra byggherren som kan ha velat anlägga en kyrka på Gotland är den svenska kungen. Vid denna tid hade Sverige inget starkt och högrankat religiöst centrum. Det närmsta större religiösa centrum fanns i Norge. Trondheim domkyrka, med ett åttkantiga kor tillägnat S:t Olav var en vallfärdsort för tusentals pilgrimer. För att stärka en svensk närvaro i området då även svenska korsfarare reste till Estland och Livland, och möjligen även hävda sig för de andra kungarikena i Skandinavien skall de, kungen eller kyrkan, ha låtit bygga kyrkan efter förebilderna av både Trondheim domkyrka och Store Heddinge kyrkan (Markus 1999:109).

Under 1200-talets första hälft började en tysk invandring ske till Gotland, och Visby fungerade under korstågen som en plats där man lade till under en längre tid, ett till fyra år i vissa fall, för att fylla på förråd och förnödenheter. Det tyska missionsintresset var även starkt för just Gotland som den sista kristna utposten (Markus 1999:11f). Därmed är det möjligt att tyska stormän och hantverkare medfört sig den polygona byggnadstraditionen till Gotland. Det är dock ej känt om denna tredje intressegrupp anlagt eller byggt kyrkan, men det skulle även kunna vara en antydning att Albert av Riga är den troligaste byggherren för Helgeands kyrka.

Blomkvist resonerar att Helgeands kan vara äldre än vad man tolkat, Helgeandskyrkor antas inte vara vida förekommande innan mitten av 1200-talet, eftersom han anser att byggnadsstilen är klart romansk. Han förklarar att byggnaden uppförts i faser och avfärdar Yrvinges teori om biskop Albert av Riga och Svärdsriddarorden som de ansvariga för bygget. Blomkvist baserar sin slutledning på två faktorer: det finns inga fasta bevis för Svärdsriddarordens närvaro i Visby annat än vaga indicier och Helgeands skulle uppförts innan orden upptogs i Tyska Orden vilken hade direkta anknytningar till Jerusalem. Blomkvist menar snarare att det var S:t Knutsbröderna, med kungligt stöd, som stod bakom bygget ca 1170 och även var ansvariga för Store Heddinge kyrkas uppförande. Dock är han inte säker på vilken som byggdes först av kyrkorna och vilken som därmed influerat den andre. S:t Knutsbröderna skall ha fungerat som en religiös centraliserande faktor i det danska riket som nådde sin slutliga höjd med kriget 1226 (Blomkvist 2005:495ff).

4.4. Sammanhanget

Som tidigare nämnts så har flera intressegrupper försökt att etablera sig i Visby under de baltiska korstågen. Danska, svenska och tyska stormän, samt soldater var vanligt förekommande i staden. Vad man känner till så fanns det permanent bosatta danskar på Gotland enligt Wilhelm av Modenas krönika 1226 där denne förnärligt anklagar danskar och gutar för att vara för fega att ta korset och fara till Livland. Under de tyska korstågen till Baltikum skedde en invandring till Gotland under

1200-talets första hälft. Bland annat Albert av Riga stannade ofta i Visby på sin väg från Estland till Danmark och Tyskland för att rekrytera fler soldater till korstågen, och även svenskar fanns närvarande under samma tidsperiod (Markus 1999:11f).

Ärkebiskopen Anders Sunesen, vad vi vet utifrån ett signerat dokument, var i Visby 1207 och stannade troligen där under en längre tid. Det är troligt att Valdemar Sejr landsteg i Visby men det finns inga direkta källor som påvisar att han besökt Gotland vid ett särskilt tillfälle. Den danske kungens korstågs- och Livlandspolitik var aggressiv och den påvliga makten i Skandinavien och Östersjön delegerades till den danske ärkebiskopen. Det ledde till att det danska riket var en betydande makt i området med starka influenser över sekulära och profana aktiviteter (Markus 1999:11f).

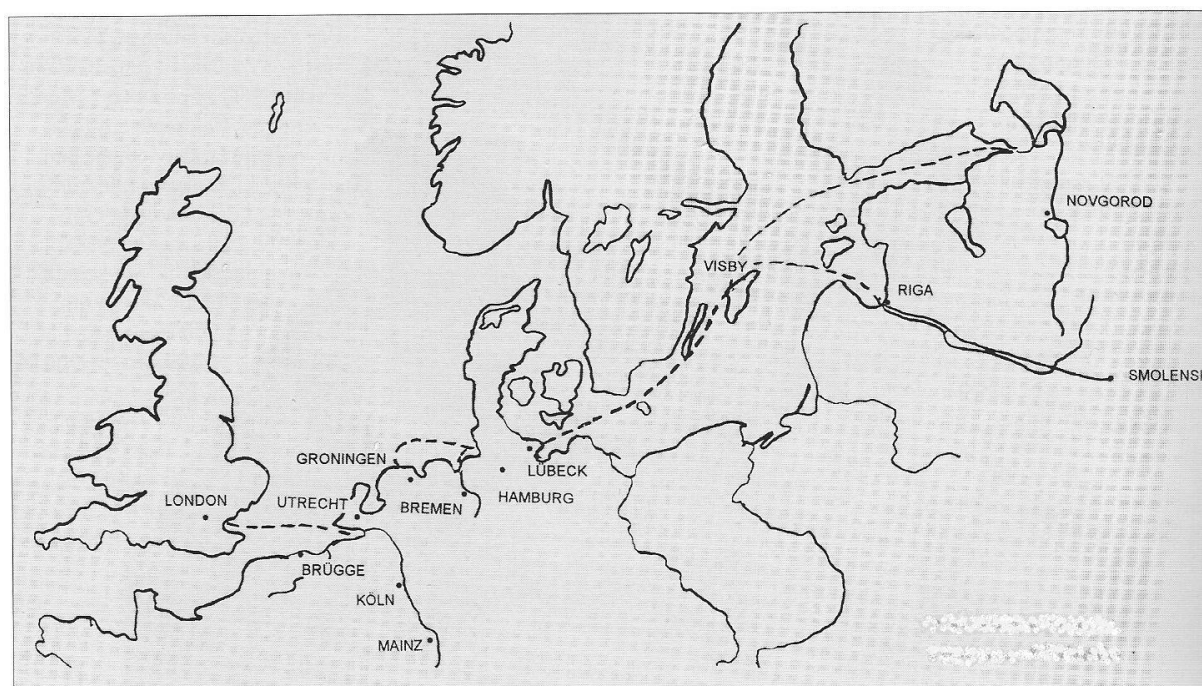

Fig 8. Karta över viktiga handelsrutter under 1200-talet. På kartan visas ej den vanligare segelrutten genom Kalmarsund.

5. Konklusion

Store Heddinge kyrka och Helgeands har en relation till varandra. De är relativt samtida och de följer samma byggnadstradition. Båda byggnader stod klara ca 1225. Store Heddinges byggherre var troligen den danske kungen eller en av dennes stormän, emedan Helgeands kyrka i Visby har en okänd byggherre men troligast biskopen Albert av Riga. Dock kan den danske kungen (S:t Knutsbröderna) ha varit ansvariga för kyrkan.

Den polygona utformningen av kyrkorna har troligen haft en viktig innebörd för de medeltida människorna. En kyrka återspeglade det himmelska Jerusalem, men den åttkantiga strukturen kan ha varit ändock viktigare. Tidigare polygona kyrkobyggnader, de så kallade baptisterierna, efterliknades de romerska *thermae* och innehade liknande funktion. Dessa dopkyrkor anknyts till den kristna numerologiska mystiken där siffran åtta symboliserade dopet, döden, återuppståndelsen och Jesus Kristus. Sammanhanget mellan dopet, döden och återuppståndelsen beskrivs i flertalet bibelverser (1 Kung 5-7; 2 Krön 2-5) där en intim bild av relationen målas upp. Denna symbolik återspeglades därför i fornkyrkans byggnader, baptisterier och mausoleer. Ett problem är att symboliken, vilken tolkades av bland annat S:t Augustinus, kan vara efterkonstruktioner och övertolkningar för att passa bättre in i de lärdes egna personliga uppfattningar av kyrkan. Det kan betyda att kyrkan uppfattades olika av olika människor.

Den polygona byggnadstraditionen levde vidare under en längre tid i Europa och en av de mer kända byggnaderna var Karl den stores dopkapell i Aachen. Det finns således en lång kristen byggnadstradition för polygona byggnader i Europa. Under det första korstågets tid då Jerusalem lades under kristendomens styre 1099 ökade mängden resande pilgrimer till det Heliga Landet. Klippmoskén, vilken vid den tidpunkten var en kyrka, och den Heliga gravens kyrka i Jerusalem blev viktiga vallfärds mål då den sistnämnda enligt kristen tradition skulle vara byggd på den plats där Kristi grav låg. Klippmoskén låg vid den plats där Abraham skall ha ombetts av Gud att offra sin son enligt traditionen och där Salomos tempel en gång stod. Tempelberget var viktig för de kristna eftersom det var platsen där Jesus bland annat bad, och jagade bort de som växlade pengar. Aktiviteterna beskrivs som helgerån i Matteus- och Markusevangeliet. På samma plats förkunnar Jesus även sin roll som messias för lärjungarna, hur templet skulle komma att rivas och jämförelsen mellan sig själv och templet (Matt 21; Mark 11). Tempelberget och Klippmoskén var troligen viktig för de medeltida människorna med tanke på de texter som beskriver Jesus relation till templet och Tempelberget.

Klippmoskén är en åttkantig byggnad som tidigare använts av kalifen i Damaskus för att markera muslimsk suveränitet i det Heliga Landet men även för att påvisa sin anknytning till Abrahams blodslinje och för att ta avstånd från både kristen och judisk tradition. Byggnaden kan, med tanke på dess viktiga position i den kristna kosmologin, ha varit en direkt influens på de påbörjade nybyggnationerna av åttkantiga kyrkor i Europa. Om så var fallet, så var Klippmoskén en muslimsk influens på den kristna byggnadskonsten.

Andra influenser härstammar från den judiska traditioner som är vida förekommande i den kristna kosmologin och kyrkornas utseende. Den kristna tron baseras på judiska texter, det gamla testamentet, men även vissa byggnadstekniska element förekommer så som långhuset, koret och korskranket. Den kristna byggnadstraditionen lät sig därför direkt influeras av den judiska traditionen, men även till viss del den romerska religiösa och arkitektoniska traditionen, till exempel *thermae* och påvens titel *pontifex maximus*.

Den Heliga gravens kyrka och Klippmoskén var viktiga byggnader för det kristna Europa och med dem som förebild initierades en ny byggnadsepok, där kungar återgick till en äldre byggnadstradition för att fysiskt markera deras makt. Byggnaderna var även en åminnelse av en stark kristen symbol. I fallen Store Heddinge och Helgeands så gäller samma påstående. De båda symboliserade makt då de är belägna på strategiskt viktiga platser. Store Heddinges geografiska placering vid Stevns där danska korståg startades från och närheten till de viktiga sjöfartslederna till Östersjön var troligen ett sätt för kungamakten att hävda sig och även den danska kyrkans ökade inflytande i Östersjön. Helgeands var en viktig maktmarkör men den kan även ha haft en viktigare sakral innebörd, en högst helig kristen symbol för de korsfarare som residerade i staden innan de reste vidare till Livland.

Store Heddinge byggdes i kunglig regi, medan Helgeands kan ha byggts av Albert av Riga men det verkar inte troligt med tanke på att Svärdsriddarorden inte verkar ha funnits i Visby. Blomkvists teori att S:t Knutsbröderna stod bakom byggnaden blir därmed sannolik, men det kan likaväl ha varit en av Hvideättens medlemmar som stod bakom uppförandet av kyrkan. Det är rimligt att säga att ingen av de övriga diskuterade byggherrarna stod bakom Helgeands oktagonens byggande. Det danska rikets storhetstid slutade vid samma tidpunkt då byggnaden stod klar ca 1225. Helgeands var därmed ett sätt för den danske kungen att styrka sin närvaro i Östersjön vid en tid då det danska rikets inflytande började minska.

Jag kan därmed summera att de polygont utformade kyrkorna var symboler för makt. Den numerologiska innebörden kan ha förbisetts av byggherrarna eftersom det krävde en stor insikt i skrifter av bland annat S:t Augustinus. Byggherren bakom båda kyrkor var sannolikt den danske kungen själv eller en närstående släkting.

Litteratur

Bandmann, G. 1953. Zur Bedeutung der romanischen Apsis. *Wallraf-Richartz-Jahrbuch, XV 1953*. ss. 28-46. Köln: Verlag E. A. Seemann.

Bibeln. Nionde tryckningen. GT, Svenska Bibelsällskapets varsamma språkliga revision av 1917 års översättning, 1982. NT, Bibelkommissionens översättning 1981. Stockholm: Verbum Förlag AB, 1996.

Blomkvist, N. 2005. *The discovery of the Baltic: the reception of a Catholic world-system in the European north (AD 1075-1225)*. Leiden; Boston: Brill.

Bohrn, E. & Svahnström, G. 1981. *Helge Andrs ruin och Hospitalet, Visby*. Sveriges Kyrkor, 184. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Brunius, C. G. 1864. *Gotlands konsthistoria*. Lund: Berglinska.

Danmarks Kirker. Bd. 6, Præstø amt. 1933-35. Jensen, Chr. A. & Hermansen, V. ss. 53-71. Köpenhamn: Nationalmuseet.

El-Khatib, A. 2001 Jerusalem in the Quran. *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 28, No. 1 (May, 2001), pp. 25-53. London: Taylor and Francis, Ltd.

Gallén, J. 1966. *Helgeands i Visby – St Jakob?* Fornvännen 1972. ss. 19-34. Stockholm: Vitterhetsakademien.

Götz, W. 1968. *Zentralbau und Zentralbautendenz in der gotischen Architektur*. Berlin: Mann.

Harrison, D. 2005. *Gud vill det: nordiska korsfarare under medeltiden*. Stockholm: Ordfront.

Hildebrand, H. 1893. *Wisby och dess minnesmärken*. Med 8 etsningar och 89 teckningar af Robert Haglund. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

- Hourani, A. 2002. *A history of the Arab peoples*. New edition. London: Faber and Faber.
- Johannsen, H. & Smidt, C. M. 1981. *Danmarks arkitektur. Kirkens huse*. Köpenhamn: Gyldendal.
- Khoury, N. N. N. 1993. The Dome of the Rock, the Ka'ba, and Ghumdan: Arab Myths and Umayyad Monuments. *Muqarnas*, Vol. 10, Essays in Honor of Oleg Grabar (1993), pp. 57-65. BRILL: Leiden.
- Kjær, U. & Grønder-Hansen, P. 1988. *Kirkerne i Danmark. Bd 1, Den katolske tid indtil 1536*. Köpenhamn: Boghandlerforlaget, Cop.
- Koranen*. Översatt från arabiska av K. V. Zettersteen. Fjärde oförändrade upplagen utgiven med anmärkningar av Christopher Toll. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2003.
- Krautheimer, R. 1942. Introduction to an "Iconography of Mediaeval Architecture". *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 5. (1942), pp. 1-33. London: Warburg Institute.
- Lagerlöf, E. & Svanström, G. 1991. *Gotlands kyrkor: en vägledning*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Lundberg, E. 1940. *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400*. Stockholm: Nordisk rotogravyr.
- Markus, Kersti. 1999. *Från Gotland till Estland: kyrkokonst och politik under 1200-talet*. Tallinn: Mercur Consulting.
- Onians, J. 1992. Tabernacle and Temple and the Cosmos of the Jews. *Sacred architecture in the traditions of India, China, Judaism and Islam*. (Ed.) Emily Lyle. Cosmos: the yearbook of the traditional Cosmological Society, 8. pp. 133-150. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Rabbat, N. 1989. The Meaning of the Umayyad Dome of the Rock. *Muqarnas*, Vol. 6 (1989), pp. 12-21. BRILL: Leiden.

Rabbat, N. 1993. The Dome of the Rock Revisited: Some Remarks on al-Wasiti's Accounts. *Muqarnas*, Vol. 10, Essays in Honor of Oleg Grabar (1993), pp. 67-75. BRILL: Leiden.

Sawyer, B. & Sawyer, P. 1993. *Medieval Scandinavia: from conversion to Reformation, ca 800-1500*. The Nordic Series, 17. Minneapolis, Minnesota: University of Minnesota Press.

Yrwing, H. 1982. Helge And och Sankt Jakob - två medeltida Visbykyrkor. *Fornvännen* 77. 1982. ss. 198-211. Stockholm: Vitterhetsakademien.

Wiensberg, J. 2003. Østersøens flertydige kirker. *Bornholmske Samlinger* 2003. ss. 10-35. Rønne: W. Dams boghandel.

Ödman, A. 2005. *Skeingeborg: borgen som Saxo glömde*. Norra Skånes medeltid, 4. Report series 90. Lund: Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet.

Figurhänvisningar

Framsida. Fotografi av Store Heddinge kyrka.

<http://www.tryggevaeldeprovsti.dk/Provsti/StHeddinge/sthedind.htm>, 2009-03-02.

Fig 1. Planlösning över den Heliga gravens kyrka i Jerusalem under 300-talet.

http://en.wikipedia.org/wiki/Holy_Sepulchre, 2009-03-02.

Fig 2. Store Heddinge kyrka på Själland. Rekonstruerad plan efter Seesselberg och en fri rekonstruktion av fasaden av H B Storck (Skala saknas) (Bohrn & Svahnström 1981:64).

Fig 3. Store Heddinge kyrkas exteriör, sedd från nord. Tecknad av S. Abildgaard 1757 (*Danmarks kirker Bd. 6, Præstø amt 1933-35:60*).

Fig 4. Planlösning för Helgeands i Visby (Skala 1:200) (Bohrn & Svahnström 1981:60).

Fig 5. Helgeands förmodade utseende under mitten av 1200-talet (vänster) och Helgeands förmodade utseende vid slutet av medeltiden (höger) (Bohrn & Svahnström 1981:61).

Fig 6. Kalundborgs kyrka (Johannsen & Smidt 1981:60) .

Fig 7. Klippmoskén i Jerusalem. http://en.wikipedia.org/wiki/Dome_of_the_Rock, 2009-03-02.

Fig 8. Karta över viktiga handelsrutter under 1200-talet (Markus 1999:10).